

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ

Д.13.16.527 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК 821.512.(575.2) (04)

ТАЖИБАЕВА ЖАРКЫН КАДЫРКУЛОВНА
Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы инсанды калыптандыруу
идеялары жана аларды адабият сабагында окутуп -үйрөтүүнүн
илимий методикалык негиздери

13.00.02 - окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз адабияты)

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2017

Диссертациялык иш Жалал-Абад мамлекеттик университетинин Башталгыч билим берүүнүн теориясы жана методикасы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи:

педагогика илимдеринин доктору,
профессор
Рысбаев Сулайман Казыбаевич

Расмий оппоненттер:

педагогика илимдеринин доктору,
профессор
С.Т.Батаканова.

педагогика илимдеринин доктору,
профессор М.Абдыкадырова.

Жетектөөчү мекеме:

Х. Карасаев атындагы Бишкек
Гуманитардык университети
Кыргыз адабияты кафедрасы
жана педагогика кафедрасы

Адрес: 720044, Бишкек шаары
Тынчтык проспекти .,27

Диссертациялык иш 2017-жылдын 19.01 саат 13.00 до И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жана Ж.Баласагын атындагы улуттук университетинин алдындагы педагогика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча уюштурулган Д 13.16.527 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. (Дареги: 720023, Бишкек ш., 10-кичи району, Т. Саманчин көчөсү, 10 а.

Диссертациялык иш менен И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Илимий китепканасынан таанышууга болот.

Дареги: 720040. Бишкек шаары, Раззаков көчөсү, 51. <http://arabaev.kg/do.kg/>

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
педагогика илимдеринин
кандидаты, доцент**

Омурбаева Д.К

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө ишинин актуалдуулугу. Мектептин адабият программасынан туруктуу орун алган Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын негизги мазмуну жана анын чыгармаларындагы каармандардын образдарында чагылдырылган инсандык сапаттар аркылуу жаш муундарды ар тараптан тарбиялоо келечек муундарын инсандык мыкты сапаттарга калыптандыруунун негизги үлгүлөрү болуп эсептелет. Ч.Айтматовдун чыгармалары кыргыз адабиятында эле эмес дүйнөлүк адабиятта да кызыгууларды жаратуу менен бирге нравалык, моралдык сапаттарга тарбиялоочу каражат катары таанылган. Негизинен, Ч. Айтматовдун дүйнөлүк деңгээлдеги чыгармаларындагы инсандык сапаттардын берилиши - улуттук рухубуздун бир тирөөчү жана улуттук аң-сезимдин, адамгерчилик сапаттардын, патриоттуулуктун негизи болуу менен, өспүрүм жана жаш балдарга жалпы эле адамга таалим - тарбия берип, калыптандыруучулук жана үйрөтүүчүлүк мааниси боюнча мектептеги тарбиялык иштердин да мазмунун толуктайт. Ч. Айтматовдун чыгармаларынын ичине камтылган каармандардын үлгү болуучу сапаттары улуттук баалуулуктар, инсандык сапаттар, тарбиялык каражаттар улуттук аң сезимдүүлүккө, гумандуулукка, патриоттуулукка, сабырдуулукка, адамгерчиликтин баалуу каражаттарына, сезимталдуулукка, боорукердикке тарбиялайт.

Изилдөө багытында бүгүнкү күндө дүйнөлүк окумуштуулардын, адабиятчылардын изилдөөлөрүнөн сырткары, кыргыздын адабият таануучу окумуштуулары менен методисттердин чөйрөсүндө (К. Асаналиев, А. Акматалиев, К. Иманалиев, Б. Алымов, Н. Ишекеев, С. Байгазиев, А. Муратов, М. Р. Рахимова, С. Рысбаев) сыяктуу көптөгөн окумуштуулар Ч. Айтматовдун чыгармаларын изилдөө менен илимий чөйрөгө көптөгөн өзөктүү сунуштарды киргизишүүдө. Атап айтканда, булардын ичинен К.Асаналиев Ч.Айтматовдун чыгармаларын ар тараптан изилдөөгө алып, анын жалпы адамзаттык маани-маңызын кеңири ачып берсе, окумуштуу-педагог С. Байгазиев Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы педагогикалык идеяларды дээрлик системалаштырып, андагы экологиялык проблемаларды алып чыкса, К.Иманалиев, Б. Алымов жана А. Муратовдор жазуучунун мектеп программасына кирген повесть-романдарынын тарбиялык маанисин ачып, образдарын ар тараптан изилдеп, алардагы жаш муундарды адамгерчилик, патриоттук мыкты сапаттарга үндөгөн сапаттарын иргеп алып, аларды сабакта окуучуларга кантип жеткирүүнүн, ал аркылуу тарбия берүүнүн жол-жоболорун сунушташкан.

Ал эми биз сөз кылган маселени методикалык жактан чечүүдө профессорлор И. Бекбоевдин, Э. Мамбетакунуовдун эмгектериндеги инсанга багыттап окутуу жана психодидактика багытындагы идеялар колдонууга толук татыктуу. Алсак, И. Бекбоев өзүнүн “Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери” деген эмгегинде инсан үчүн зарыл болгон илимий түшүнүктөрдү, изилдөөлөрдү, каражаттарды, методдорду, традициялык жана инновациялык сабактын түрлөрүн,

интерактивдүү окутууну жана башка көрсөткүчтөрдү сунуштаган. Ошондой эле, орус педагогдорунун эмгектеринде сунушталган көптөгөн принциптер, методдор, аларды оптималдаштыруу, окутуу-тарбиялоо процесстерин конструкциялоо методдору, окутуудагы проблемалуулук, окутуунун интерактивдүү жана салттуу ыкмалары, интерактивдүү оюндар, окуу материалын өздөштүрүүдөгү этаптуулук (Г. Н. Волков, Л. С. Выготский, А. Н. Леонтев, А. Н. Ковалев, С. Л. Рубинштейн, Р. С. Немов, Е. И. Исаев, М. Н. Скаткин, В.А. Слостенин, И.В. Харламов, Л.А. Шейман, Н.М. Варич, М.Х. Манликова ж.б) жана кыргыз этнопедагогикасындагы (Н. А. Асипова, Н. Ишекеев А. Алимбеков, Б. Апышев, С. О. Байгазиев, Н. И. Имаева, Б. И. Исаков, С. И. Иптаров. А. Т. Калдыбаева. А. Ж. Муратов, С. К. Рысбаев, Т. О. Ормоновдор) тарбия идеялары, багыттары, тарбия каражаттары, методдору жана принциптери боюнча илимий эмгектер биздин изилдөөбүзгө таяныч болуу менен бирге, илимий методологиялык жактан негиз болуп берди. Булардан сырткары, кыргыз адабиятын окутуу боюнча методисттердин эмгектериндеги сунуштар (К. Иманалиев, Н. Ишекеев, Т. Молдогазиев, Н. Кангелдиев, Б. Алымов, С. Момуналиев, С. Сакиева, С. Батаканова, Д. Саалиева, А. Турдугулов) жана мектеп мугалимдеринин тажрыйбалары изилдөөбүздүн өзөгүндө кеңири пайдаланылды.

Жалпысынан алганда, Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы оң каармандар аркылуу чагылдырылган адамкерчилик-атуулдук сапаттар аркылуу жаштарды инсандык мыкты сапаттарга калыптандыруу ишин илимий-методикалык жактан изилдөөгө арналган диссертациялык ишибиздин актуалдуулугу учурда абдан жогору жана маанилүү. Анткени андагы инсандык сапаттар улуттук баалуулуктар менен теңдеш жана элдик да, илимий да педагогиканын тарбия түрлөрү менен мазмундаш, таалим-тарбиянын мыкты үлгүлөрү болуп эсептелет.

Бүгүнкү күндө Ч. Айтматовдун чыгармаларына мектеп программасында, атап айтканда, 5-класста “Ак кеме” повестинен үзүндү “Бугу эне” темасына 2 саат, “Атадан калган туяк” аңгемесине 3 саат, 6-класста “Биринчи мугалим” повестине 5 саат, “Бетме-бет” повестине 5 саат, 7-класска “Эрте келген турналар” повестине 6 саат, 9-класста жазуучунун өмүр баяны жана “Саманчы жолу”, “Ак кеме” повестине 8 саат, ал эми 11-класста “Жамийла”, “Делбирим”, “Деңиз бойлоп жорткон ала дөбөт”, “Гүлсарат” жана “Кылым карытар бир күн” романына болуп, жалпы 20 саат Ч. Айтматов- публицист. “Ысык көлдүн куту жана куну”, “Бизди ойготкон китептер”(2)саат жалпы 22 саат негизинен бардык класстарга 51 саат Бул жазуучунун чыгармаларынын мазмунун үйрөнүүгө мүмкүн болушунча шарт түзүп берери шексиз. Ошентсе да, төмөндөгүдөй кыйынчылыктар кездешүүдө:

Биринчиден, учурда мектеп окуучулары көркөм – адабий китептерди жакшы окубай, мектепте алардын түп нускасы менен таанышпай эле, сабакта алган маалыматтар менен чектелүүдө.

Экинчиден, чыгармаларды сабактан окуп-үйрөнүшкөнү менен, анын каармандарынын мыкты сапаттары жеткире талданылбай, сюжети менен гана чектелип, алар аркылуу инсандык мыкты сапаттарга тарбиялоого анчалык маани берилбей келгени байкалууда.

Үчүнчүдөн, мектептерде адабият сабагын окутуу боюнча түзүлгөн мамлекеттик стандарттагы компетенттүүлүктөр, андагы окуучулар ээ болуучу натыйжалар, окуучунун билимин баалоо стратегиялары мектептерге жетпей жатат;

Төртүнчүдөн, мектептерде Ч. Айтматовдун чыгармаларын окутуу тууралуу методикалык эмгектерде мугалимдер ал чыгармалардагы мыкты каармандар аркылуу чагылдырылган инсандык үлгү сапаттарды системалап, мүнөздөп, аларды балдарга жеткирүү жолдору, таалим-тарбия методдору менен каражаттары иштелип чыкпаган.

Андыктан, мектептердеги адабият сабагын окутуу системасында адабий-теориялык аспектиге гана басым коюлбастан, адабият педагогикалык каражат экендигин эске салуу менен, айрыкча Ч. Айтматовдун чыгармаларын окуп-үйрөнүүнү заманбап технологиялар менен окутуу, анын жаңы жол-жоболорун иштеп чыгуу зарылдыгы көрүнүүдө.

Тандап алган темабыздын актуалдуулугу кыргыз мектептериндеги жогорку класстын окуучуларын инсандык, ыймандуулук, нравалык, моралдык сапаттарга, улуттук баалуулуктарды өздөштүрүүгө калыптандырууда Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын үлгү сапаттарын окутуунун жана тарбиялоонун интерактивдүү жана салттуу усулдар менен натыйжалуу жүргүзүлүшү.

Ушул багытта алганда, колубузга алган диссертациялык изилдөөбүздүн маанилүүлүгүн, азыр зарылдыгын баса белгиледик жана аны атайын изилдөөбүздүн темасы кылып алдык.

Теманын ири илимий программалар (долбоорлор) же негизги илимий изилдөө иштери менен байланышы.

Диссертация Жалал-Абад Мамлекеттик университетинин Башталгыч билим берүүнүн теориясы жана методикасы кафедрасынын 2010-2017-жылдардагы илимий изилдөө иштери менен байланышат.

Изилдөөнүн объектиси: Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын үлгү сапаттары аркылуу окуучуларды инсандык сапатын калыптандыруу.

Изилдөөнүн максаты: Кыргыз адабияты сабагында жогорку класстын окуучуларын инсандык, нравалык сапатка калыптандырууда Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын инсандык үлгү сапаттары аркылуу окутуунун методикалык системасын иштеп чыгуу, аларды практикада

колдонуунун жолдору менен ыкмаларын аныктоо, аны тажрыйбада сунуштоо

Изилдөөнүн милдеттери:

- жаш муундарга инсан катары тарбия берүү идеяларынын маани маңызын ачуу, инсандык мыкты сапаттарды системалоо, инсандык сапаттарга тарбиялоо боюнча педагогикалык-психологиялык, методикалык адабияттарды талдоо;

- мектептин жогорку класстарында окуп-үйрөнүлүүчү Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын үлгү сапаттарын анализдөө, аларды системага салуу;

- Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын үлгү сапаттары аркылуу жаш муундарды тарбиялоо мүмкүнчүлүктөрүн ачуу, аларды окуп үйрөнүүнүн технологияларын иштеп чыгуу 5-11 класстар үчүн;

- иштелип чыккан методдорду жана технологияларды педагогикалык экспериментте сыноо, анын натыйжаларын практикага сунуштоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык баалуулугу:

- инсандык тарбия берүүдөгү көйгөйлөрүнө жараша Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын үлгү, адамгерчилик сапаттарынын иргелип алынышы, алардын тарбиялык мүмкүнчүлүктөрүнүн аныкталышы;

- мектеп программасынын негизинде инсандык атуулдук таалим-тарбия берүү идеяларынын системага салынышы;

- мектептерде Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы үлгү каармандарды талдап-үйрөнүүдө окуучуларга атуулдук тарбия берүү боюнча моделди иштеп чыгуу жана ал модел боюнча иштөөдөгү методдордун, технологиялардын сунушталышы.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: Изилдөөнүн жыйынтыктары кыргыз адабиятын мектепте окутуу боюнча стандарттарды, окуу программаларын, окуу китептери менен методикалык адабияттарды мындан ары өркүндөтүүдө, мектептеги класстан тышкаркы жумуштарды жүргүзүүдө, адабий ийримдерди өткөрүүдө, аларда окуучуларга адамгерчилик, атуулдук тарбия берүүгө үйрөтүүдө колдонулат; ЖОЖдордо окутуучулар болочок мугалимдерге адистик билим берүүдө, аспиранттар, изденүүчүлөр Ч. Айтматовдун чыгармаларын тереңдер изилдеп үйрөнүүдө, мектептерде методисттер, мугалимдер окуучуларга жазуучунун чыгармаларын өтүүдө пайдаланат.

Окуу китептерин, окуу методикалык куралдарды иштеп чыгуу класстан тышкаркы иш чараларды уюштуруу жолго салынат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор.

Илимий-педагогикалык жана илимий-методикалык адабияттар, окумуштуу адабиятчылардын эмгектери, окумуштуу психологдордун эмгектери изилдөөдөгү практикалык –теориялык тажрыйба катары колдонулуп, алардын негизинде усулдук колдонмо, окуу китептерин сунуш кылуу.

Кыргыз мектептериндеги жогорку класстын окуучуларын инсандык, нравалык сапаттарын калыптандырууда Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын үлгү сапаттары аркылуу окутуп

тарбиялоонун бирдиктүү моделин түзүү, “Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын үлгү сапаттары аркылуу жогорку класстын окуучуларын инсандык, нравалык сапаттарга калыптандыруу” деген темада атайын программа чыгарылды жана сунушталды. Ошондой эле салттуу жана интерактивдүү сабактардын иштелмеси камтылды (мээ чабуулу, сабак диспут, тегерек стол, ролдук оюндар ж.б.)

Коомдун талабына ылайык жаш муундарды инсандык сапаттарга тарбиялоо жана инсандык мыкты сапаттарды калыптандыруу.

- Ч. Айтматовдун чыгармаларынын каармандарынын образдарында инсандык мыкты сапаттар чагылдырылган, аларда тарбия берүүнүн мыкты үлгүлөрү, идеялары, мазмуну, маңызы жана мүмкүнчүлүктөрү кеңири колдонуу.

- Каармандардын образдарындагы инсандык үлгү сапаттардын негизинде мектеп окуучуларын инсандын мыкты сапаттарга калыптандыруу өзүнчө методикалык системаны, ыкмаларды, шарттарды жана методдорду талап кылат жана алар мектепте адабият сабагынын маани-маңызын мындан ары жогорулатат.

Изденүүчүнүн жеке салымы: Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын үлгү сапаттары кенен талдоого алынды жана аларды кыргыз адабияты аттуу атайын окуу курсунда пайдалануунун жолдору, ал аркылуу балдарга инсандык, ыймандуулук, боорукердик сапаттарга тарбиялоого мугалимдерди жана окуучуларды үйрөтүүнүн педагогикалык шарттары методдору иштеп чыгып, практикага сунушталды, экспериментте сыналды жыйынтыктар алынды.

Илимий изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо: Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыктары Жалал-Абад Мамлекеттик Университетинин окумуштуулар кенешинин, аталган окуу жайынын педагогика жана психология кафедрасынын, башталгыч билим берүүнүн теориясы жана методикасы кафедрасынын жыйындарында, Сузак райондорунун мектеп гимназияларында, №10 Көгарт гимназиясы мектебинде, №60 Т. Алымкулов, №70 Т. Темирбаев гимназия мектебинде жана №21 Ж. Алыбаев, №3 Ж. Бакиев шаардык мектептеринде жасалган докладдарда, “Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы инсандык сапаттарды колдонуунун негиздери” аттуу атайын курсунун программасында изилдөөнүн жыйынтыктары тастыкталды;

- Изилдөөнүн негизги багыттары, мазмуну эксперимент өткөрүлгөн мектептерде апробацияланды. Мындан сырткары диссертациялык изилдөөлөр талкууланды

- Изилдөөнүн эксперименталдык базасы - Сузак районундагы № 10 Көгарт мектеп гимназиясы, №60 Т. Алымкулов, № 70 Т. Темирбаев атындагы орто мектептери, Жалал-Абад шаарындагы Ж Алыбаев атындагы № 21, Ж. Бакиев атындагы №3 мектептер алынган.

- *Изилдөөнүн биринчи этабы* (2010-2012-ж.ж) изилдөөнүн темасына ылайык нормативдик адабияттарга, теориялык, педагогикалык, психологиялык, методикалык эмгектерге, алардагы инсан, анын инсандык баалуулуктар, анын мүнөздөмөлөрү Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын сапаттары жана алардын талданышы ж.б. илимий-изилдөөлөргө кеңири талдоо жүргүзүлдү. Ч. Айтматовдун программалык материалдарына теманын негизинде иликтөө жүргүзүлүп, анын каармандарынын алып жүргөн инсандык баалуу сапаттары мүнөздөлүп, системага салынды.

Изилдөөнүн актуалдуулугу, изилденип жаткан проблеманын абалы такталып, максаты, милдети жана баалуулуктары менен жаңылыктары такталды;

Изилдөөнүн экинчи этабы (2013-2014-ж.ж) иштелип чыккан эксперименттик материалдар боюнча мектептерде сурамжылоолор, атайын окуулар, семинарлар уюштурулуп, топтолгон бардык материалдар талданып, системалаштырылды, биздин сунуштардын эффективдүүлүгү текшерилди.

Изилдөөнүн үчүнчү этабы (2015-2016-ж.ж) темага ылайык мектептерде жүргүзүлгөн эксперимент жыйынтыкталды, натыйжада “Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы инсандык сапаттарды окутууда колдонуунун таалим тарбиялык ролу” атайын окуу курсунун программасы менен окуу иши жүргүзүлдү, мугалимдердин жана окуучулардын компетенттүүлүгүнүн мониторинги чыгарылды, жетишкендиктери бааланды. Натыйжада, диссертациялык иликтөөлөр жыйынтыкталды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы. Илимий иштин негизги материалдары илимий практикалык конференцияларда, кафедранын жыйындарында баяндама катары окулду.

Диссертациянын негизги мазмуну 18 макалада (анын ичинен 3 макала чет өлкөдө жарыяланган) Ошондой эле автордун ЖАМУда иштеген илимий-педагогикалык тажрыйбасы жалпылаштырылды. Андан сырткары 1 методикалык колдонмо жарык көрдү.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү. Диссертация киришүүдөн, үч главадан жана алардан келип чыккан корутундулардан, жалпы корутундудан, тиркемелерден, пайдаланган адабияттардын тизмесинен (170) таблицалардан, сүрөттөрдөн турат. Көлөмү 180 анын ичинен диссертациянын тексти 160 бет. Теманын актуалдуулугу, проблемалуулугу, изилдөөнүн максаты, милдеттери аныкталып, илимий жаңылыгы, практикалык мааниси, коргоого алып чыгуучу негизги жоболору, натыйжалары чагылдырылды

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

1-глава“Инсандын белгилери аны адабият сабагында окуп үйрөнүүнүн, калыптандыруунун негиздери жана Ч Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын үлгү сапаттарынын чагылдырылышы” деп аталып, инсан жана аны калыптандыруунун теориялык негиздери менен бирге Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын үлгү сапаттары боюнча түшүнүктөр каралды. Инсан түшүнүгү боюнча окумуштуулар А. Н. Леонтьев, М. В. Гомезо, М. Г. Ярошевский, Л. Г. Ковалев, Р. С. Немов, Л. С. Выготский, В. А. Крутецкий, А. А. Бодолев, Н.И. Кудряшова, М.В. Черкезова, Л.А. Шейман, Н.М. Варич, М.Х. Манликова, Э. И. Исаев, К. Миңбаев, Ж. Жумалиева жана башкалардын эмгектери терең анализге алынды. Инсан түшүнүгүн өздөштүрүү үчүн биз индивид, адам, инсан түшүнүктөрүн карап көрөлү. Индивид дегенде адамды биологиялык жан катары жана ага тиешелүү болгон сапаттуу өзгөчөлүктөрүн түшүнөбүз.

Адам-адамдын биологиялык жан катары сүт эмүүчүлөр классына кирүүсүндөгү спецификалык өзгөчөлүгү – анын түз басуусунда, колдорунун эмгекке ылайыкташуусунда, эң жогорку деңгээлдеги өнүккөн баш мээге ээ болуп, коомдук социалдык жан экендигинде, ошону менен бирге аң сезимге ээ болуусу менен дүйнөнү объективдүү чагылдыруу менен өз кызыкчылыгына, керектөөсүнө жараша чөйрөнү кайра түзүүгө жөндөмдүү.

Индивидуалдуулук-ар бир адам өзүнүн спецификалык өзгөчөлүгүнө ээ. Инсандын жеке өзүндөгү айырмачылыгы анын индивидуалдуулугу. Индивидуалдуулук - интеллектуалдык, эмоционалдык жана эрктик сфераларда да айырмаланат. Инсандын калыптануусуна ишмердүүлүк оюн, окуу, эмгек ишмердүүлүктөрү, карым-катнаш, коом жана тарбиялоо, чөйрө таасир этет. Инсандын түзүлүшүнө адамдын жеке психикалык өзгөчөлүгү, таануу процесстери, мүнөз, темперамент, жөндөмдүүлүк кирет.

Инсан-кайталангыс өзгөчөлүккө ээ болгон өнүккөн индивид деп аталат.

Инсанды ар тараптан калыптандыруунун негизги факторлору социалдык, биологиялык, жаратылыштык, психологиялык, тарбиялоо жана эмгек ишмердүүлүктөрү кирет.

Инсандын белгилери аны жана өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрү тууралуу педагогикалык-психологиялык адабияттарда эле эмес, мектептерде окулуучу көркөм чыгармаларда да берилип, анын негизинде кенже мектеп классынан, өспүрүм курак, жаштык мезгилдерин камтып окутуу менен бирге тарбиялоону да бирдиктүү жүргүзүшүбүз бүгүнкү күндүн талабы катары алдыга чыгып отурганы кеңири сөз болду

Окуучуларды инсандык үлгү сапаттарга окутуп үйрөтүүнүн кандай өзгөчөлүктөрү бар? - деген суроолорго көңүл буруп, адам инсан катары калыптанууда көптөгөн этаптарды басып өтөрүн билебиз жана инсан

түшүнүгүнө кайрылабыз. Психология илиминде инсан термини эки мааниде түшүндүрүлөт. Биринчи маанисинде аң сезимге ээ болгон адамдардын бардыгы инсан деп эсептелет. Экинчи маанисинде психикалык жактан өнүгүү деңгээлине жетишкен адам гана инсан болуп эсептелет “өнүгүү деңгээли” деген адамдагы өзүн-өзү сындаган, өзүн-өзү кабыл алган, өзү “мени” менен башка адамдан айырмаланган, жеке моралдык талабы тигил же бул нерсеге баасы бар, жоопкерчиликти үлгү адам. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын адамгерчилик үлгү сапаттарынын чагылдырылышын изилдөө боюнча окумуштуулар А. Акматалиевдин, К. Асаналиевдин, А. Муратовдун, Н. Ишекеевдин, С. Байгазиевдин, Б. Керимжанованын, Г. Гачевдин, Э. Абдрасулованын, С. Рысбаевдин ж.б окумуштуулардын эмгектери анализге алынды.

Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын адамгерчилиги алардын үлгү сапаттары терең анализге алынды. Биз жазуучунун белгилүү эки чыгармасы тууралуу сөз кылалы. Мисалы: “Саманчынын жолу”, “Ак кеме” повесттериндеги адамдык мыкты сапаттарды таблица аркылуу берели.

№1 таблица 1.1. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы инсандык баалуулук сапаттарынын мүнөздөмөсү.

Чыгармалары	Каармандары	Үлгү сапаттары	Кандай сапаттарга тарбиялайт?
“Саманчынын жолу”	Толгонай	Боорукердиги, кайраттуулугу, мекенге болгон сүйүүсү, энелик мэримдин чексиздиги, келинине, небересине болгон тунук мамилеси, адамды урматтоосу, жоокер балдарына болгон ак ниет, калыс жана туура тарбиясы мекенчилдиги	Боорукердикке, кайраттуулукка, каармандыкка, мекенди сүйүүгө, энелик мэримге, ыйык мамилеге, улуттук маданиятка, элдин келечеги болгон аскердик тарбияга, жаратылышты сүйүүгө, адамды инсан катары баалай билүү, эмгекчилдикке, мекенчилдикке.
	Майсалбек	Мекенчилдиги, кайраттуулугу, энени урматтоосу, өз кызыкчылыгынан мекендин кызыкчылыгын жогору коюусу, мугалимдик кесипкти сыйлоосу.	Мекенди сүйүүгө, кайраттуулукка, боорукердикке, инсандык үлгүлүү адамгерчилик сапаттын калыптанышына, аскердик милдетти жогору коюуга, энени сыйлоого, мугалимдин ордун баалоого, ыймандуулукка, өз кызыкчылыгынан мекенди жогору коюуга.

	Жайнак	Мекенчил, боорукер, жаш болсо да суранып аскерге барып, өмүрүн мекенге арнады.	Мекенчилдикке, ата-журттун милдетин алууга

Таблица. 1.2

Ал эми “Ак-кеме” повестиндеги каармандардын үлгү сапаттарын талдасак:

Чыгармалары	Каармандар	Бөлүнгөн сааты, классы	Үлгү сапаттары	Эмнеге, кандай сапаттарга тарбиялайт?
“Ак кеме”	Момун	9-кл 4саат	Адамгерчилиги, ыймандуулугу, боорукердиги, балага болгон жылуу, мээримдүү мамилеси, экологияны баалоосу, адамгерчилик, сапаты, эмгекчилдиги, адамдарга туура таза мамиле жасоосу	Адамгерчиликке, ыймандуулукка, боорукердикке, жаратылышты сүйүүгө, жан-жаныбарларды коргоого, тарбиялайт.
	Кулубек		Ак-көңүл, боорукер, балага адамгерчиликтүү мамиле жасайт	Боорукердикке, адамгерчиликке
	Бала		Боорукер, ак ниет, ишенчээк, жаратылышты баалайт, ак кагаздай пейили таза, наристелик тазалыгы.	Боорукердикке, наристедей таза пейилге, жаратылышты сүйүүгө баалай билүүгө, улууларды сыйлоого, үй-бүлөнү сактоого.

Мектептердеги окутууга дал ушундай үлгү болорлук сапаттарды салттуу жана интерактивдүү усулдар менен айкалыштырып окуу сунушталса, бүгүнкү күндөгү жаш муундарды окууга кызыктыруудан сырткары адамгерчилик, ыймандуулук, боорукердик сапаттар калыптанат деген ойдобуз.

2-глава “Ч. Айтматовдун повесттериндеги каармандардын үлгү сапаттарын окуп үйрөнүү жана ал аркылуу окуучулардын инсандык сапатын калыптандыруу методдору” деп аталуу менен анда белгиленген жана изилденген окутуунун усулдары салттуу жана интерактивдүү болуп бөлүнүп төмөнкүдөй негизде берилет. Окумуштуу Н. Ишекеевдин “Көркөм чыгармаларды окутуунун методикасы “ деген эмгегинде Н.И. Кудряшевдин бөлүштүрүүсү боюнча окутуунун салттуу методдору төмөнкүдөй белгиленет.

Экспериментибизде көркөм окуу методун колдондук. Мында Ч. Айтматовдун чыгармаларын окууда, сөзгө, фразага, образдарга көңүл буруу менен, окуучулардын кыялданып, эмоционалдык толгонуу сезимдерин ойгонордун байкадык. Окуучуларды көркөм сөздү угууга, аны баалоого андан ырахат алууга, өз оюн айтууга жана көркөм жазууга машыктыруу керек деген чечимге келдик.

Жарым-жартылай изилдөөчүлүк методун колдонуу менен, окуучулардын билим алуу логикасынын кийинки баскычы окуу материалынын кеңейиши жана окуу ишмердигинин түрүнүн өзгөрүшү менен шартталарын байкадык. Бул баскычта окуучулардын эмоционалдык кабыл алуусу тереңдеп, алардын интеллектуалдык аракети күчөйт. Чыгарманы өздөштүрүү, аны анализдөө, жазуучу чагылдырган көркөм, адептик, коомдук жана философиялык ж.б. проблемаларды чечүү менен айкалышат. Мугалимдин милдети бул проблемаларды интерактивдүү негизде көтөрүп чыгууга, көркөм тексттен аларды табууга, чыгарманы анализдөөгө, оозеки жана жазуу түрүндө өз ойлорун так, тартиби менен айтып берүүгө багыттоо. Жарым-жартылай изилдөө методу аталган адабий педагогикалык процессти уюштурууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Изилдөөчүлүк методду колдонуу менен да жакшы ийгиликке жетиштик, аны колдонуу максаты- Ч. Айтматовдун чыгармаларын окуп-үйрөнүүдө алардын мазмунун, түшүнүктөрдүн жаңы жактарын, өңүттөрүн ачып көрсөтүү, чыгармага өз алдынча талдоо жүргүзүүгө машыктырууну өнүктүрүү, анын идеялык жана көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн баалоого каныктыруу, алардагы инсандык баалуулуктарды алып чыгуу, системалоо, алар менен бирге, көркөм табитти өркүндөтүү, ага жетишүү проблемалуу суроолорду берүү менен изилдөөчүлүккө (изденүүгө) багытталган тапшырмаларды сунуштоо жолдору аркылуу ишке ашырылат.

Интерактивдүү методду колдонууда Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы инсандык баалуулуктар боюнча окуучулар билимдерди даяр түрүндө – мугалимдин сөзүнөн, аңгемесинен, лекциясынан, китептен, окуу куралдарынан, илимий-популярдуу булактардан, сын макалалардан ж.б. алышат.

Биз изилдөөбүздө интерактивдүү ыкмаларды ырааттуу колдондук, окуучулар менен Ч. Айтматовдун чыгармаларын интерактивдүү жолдор менен аңгемелешүү, тест таркатуу дил баян жаздыруу, жана сабактын ачык суроолор аркылуу аңгемелештик. Бул учурда аталган методду колдонуунун негизги шарттары төмөнкүлөрдөн турарын көрсөттүк:

-Сабактын максатын так жана айкын коюу. Мугалим окуучулар топто иштөөдө ал иштин эрежелерин, маанисин түшүнгөндүгүнө жана аларды кабыл алып, топто иштөөгө даяр экендиктерине ынанышы зарыл;

- Мугалим окуучулар жамаатынын өзгөчөлүгүн жана биргелешип иштөөгө даярдыгы канчалык даражада экендигин эске алуусу керек:

- Максаттар жана милдеттерди так коюу менен аларга жетүүнүн көрсөткүчтөрүн так аныктоо маанилүү роль ойнорун эске алуусу оң, ж.б.

Ч. Айтматовдун чыгармаларын окууда интерактивдүү ыкмаларды колдонуу менен инсандык баалуулуктарга окуучуларды үйрөтүү иштерин жүргүзүүнүн артыкчылыктарына токтоло кетели. Тажрыйба көрсөткөндөй, интерактивдүү метод окуучунун аң-сезимине, туюмдарына, эрктик сапаттарына таасирин тийгизет, ошондой эле аларды илимий жана практикалык билимге, билгичтикке көндүмгө тарбиялайт. Темага жараша, алардын инсандык баалуулуктарды өздөштүрүүсүнүн деңгээлин жана пайызын жогорулатат.

Биз көрүп тургандай, бул метод талдоого, түшүнүүгө, синтездөөгө жана практикалык көндүмдөрдү белгилүү академиялык убакытта алууга мүмкүндүк түзөт.

Булардан сырткары, сабактарда, акыл чабылуу, талкуу сабактары, тегерек үстөл, кейс (англ. Case - «окуя»), симпозиум, форум сабактары өткөрүлүп, Ч. Айтматовдун чыгармаларын сахналаштыруу менен, ролдук оюндарды жүргүздүк. Ошентип, бул главада Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын үлгү сапаттарын окутуудагы усулдарды колдонуу боюнча окумуштуулардын изилдөөлөрүндөгү көз караштарына таянуу менен, жазуучунун ар бир чыгармаларындагы каармандардын үлгү сапаттары кенен, талданып, проблемалык изилдөө методу, окуу жана түшүнүү ыкмалары, изденүү жана талдоо, окуу жана аңгемелешүү методдору ошондой эле жогоруда аталган интерактивдик методдорду илимий ишибизге негизги каражат катары алдык. Сабак өтүүдө каражат катары төмөнкү сабактардын түрлөрүн колдондук. Табл №2.1.

Сабактардын түрлөрү.

1) Жаңы билимдерди өздөштүрүү сабагы	Ык-машыгууларды көндүмдөрдү үйрөтүү сабагы	Кайталоо, жалпылоо, бышыктоо сабактары	Билгичтик билимди эсепке алуу жана текшерүү сабагы
Интеграциялык сабак Окуу конференциялары (Пресс конференция) Сабак-экскурсия Сабак-саякат Сабак-экссклюзив	Практикалык сабак Диалог-сабак Иштиктүү оюндар Ролдук-оюндар	Оюн сабактары КВН “Керемет талаасы” “Бактылуу учур” Сабак-инсценировка Сабак-конкурс Сабак-семинар	Сабак-конференция Сабак-мелдеш Сабак-зачет Сабак-викторина Чыгармачыл иштерди коргоо сабагы

Эксперименталдык иш жүргүзүүдө шаардык жана райондук мектептерде жалпысынан 800дөн ашык окуучулар катышты. Калыптандыруучу этапта эксперимент жүргүзүү тажрыйбасы төмөнкүдөй багытта жүргүзүлдү.

-Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын инсанды калыптандыруучу идеялары аныкталды;

- Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын инсандык сапаттарын жогорку деңгээлде өтүүнү камсыз кылуу үчүн илимий- методикалык, адабий – теориялык изилдөөлөр жүргүзүлдү.

- Областта жана райондордо жүргүзүлгөн мониторингдин натыйжасында методикалык негиздеги аспектилер аткарылды.
- Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын үлгү сапаттарын окутуу аркылуу инсандык сапаттарды калыптандыруу боюнча мугалимдерде тажрыйба алмашуу жүргүзүлдү жана анкеталар алынды.
- эксперименттик жана текшерүүчү класстарда салыштыруучу анализ жыйынтыктар алынды.

Калыптандыруучу этаптагы изилдөөбүздүн максаты Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын үлгү сапаттарын окутуу аркылуу мектептеги жогорку класстын окуучуларын инсандык, нравалык сапаттарга калыптандыруу үчүн методикалык иштелмелерди системага салуу, окутуунун пайдалуу булактарын табуу жана практикага сунуштоо.

Изилдөөбүздө негизинен төмөндөгү окумуштуу-методисттердин эмгектерине таяндык(Н.Ишеккев,С.Т.Батаканова,С.К.Рысбаев,А.Ж.Муратов,А.Т.Турдугулов, С.Момуналиев). Мисалга алсак; белгилүү окумуштуу А. Муратовдун “Ала-Тоодон ааламга үн салган Айтматов” деген эмгегинде жазуучунун чыгармаларындагы адептүүлүктүн негизин камтыган идеяларды кантип жана кандай каражаттардын негизинде окутуунун жолдорун сунуштаган.

Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы инсандык мыкты сапаттардын чагылдырылышы жана белгилерин аныктоодо төмөнкү таблицага көңүл бурсак.

Таблица 2.2.

Ч. Айтматовдун чыгармалары аркылуу инсандык баалуулуктарды үйрөнүүнүн методикалык шарттары:

1. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы инсандык сапаттарга таянуу, аны өздөштүрүүнүн жол жоболорун аныктоо, пайда болгон карама-каршылыктарды жоюу, түрдүү жагдайларды үйрөнүү, оң каармандардын жүрүм-турумун, үлгү сапаттарын эске алуу.
2. Жаш муундардын аң –сезимдүү, адамгерчиликтүү өсүүсүнө шарт түзүү ¹ Оң каармандардын мыкты сапаттары аркылуу үлгү сапаттарга тарбиялоо.
3. Чөйрө жана мезгил талаптарына шайма шай келген, улуттук маданий талаптарды эске алуу
4.Гумандуулук мамилелерине көңүл буруу.
5. Үй-бүлө, мектеп жана чөйрө байланышын чыңдоого багыттоо.
6.Жаш муундарды адамгерчиликтин негизинде жеткиликтүү билим берүү. 7.Жалпы адамзаттык жана интернационалдык башталмаларды көңүлгө алуу ошондо да баланын оз улутуна да, дүйнөлүк цивилизацияга да таандык субъект экендигине басым коюу.
8. Ыймандык сапаттардын калыптанышына басым жасоо.
9. Экология менен адамзаттын байланышына негизги көңүл буруу.

Мына ушундай шарттарды аткарууда анализдерден кийин мектептердеги эң маанилүү проблемалардын бири болуп окуучулардын инсандык сапаттарын калыптандыруудагы көркөм адабияттын орду жана аны туура жүргүзүү болуп эсептелерине ынандык. Анткени изилдөөбүздүн өзөгүн камтыган маселелер боюнча мектеп мугалимдери жана окуучулар менен аңгемелешүү, тест, дил баян жана байкоонун түрлөрүн жүргүзгөнүбүздө алардын каармандардын инсандык сапаттарына көбүрөөк кызыкканы байкалды, ошондой эле чыгармачыл дил баян, анын ичинде, улама дил баян жаздырганда каармандардын инсандык үлгү сапаттарына баа берүүгө айрыкча басым койдук. Анын эсебинен, окуучулардын жооптору аркылуу алардын ички дүйнөсү жогорку деңгээлде ачылганы байкалды.

3-глава “Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы инсандык сапаттардын мисалында окутууну калыптандыруунун моделин жүзөгө ашыруу боюнча жүргүзүлгөн эксперимент” деп аталып, анда изилдөөнүн жүрүшү жана жыйынтыктары чагылдырылды. Изилдөөбүздө Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандар аркылуу инсандык үлгү сапаттар, аларга жараша жаш жеткинчектерди калыптандыруу идеялары системалык түрдө биринчи жолу иштелип жаткандыктан, окуу программасына киргизилген бардык чыгармалары кеңири талдоого алынып, алар боюнча мектеп мугалимдери жана жогорку класстын окуучулары менен пикир алышууларда, тест жүргүзүүдө, сабактарга катышууда, дил баян жазууда, мектептик олимпиадаларда, ж.б. практикалык иштерибизде бир катар сыноо иштерин жүргүздүк.

Таблица:3.1. Кыргыз мектептериндеги Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын үлгү сапаттары аркылуу инсандык оң сапаттарды калыптандыруучу сапаттардын теориялык-методикалык модели.

БАГЫТ БЕРҮҮЧҮ БЛОК			
Инсандык сапаттарды илимий теориялык жактан иликтөө, жалпылоо		Инсандык үлгү сапаттарды камтыган каармандарды иликтөө	Каармандардын үлгү сапаттарынын системасын түзүү
УЮШТУРУУ БЛОГУ			
Үлгү каармандарды мүнөздөп анкета аркылуу сурамжылоо	Окуу түшүнүкт-өрүн кызыгуул-арын талдоо, системалоо	Окуу көз караштарын бекемдөө, ишендирүүгө багыттоо	Үлгү сапаттарын үйрөтүүнүн программасын иштеп чыгуу
МАЗМУНДУК БЛОК			
Чыгармалардагы каармандардын үлгү	Каармандардын үлгү сапаттарын	Үлгү сапаттарды ар тараптан окуп үйрөнүүнүн мазмундуулугу	

сапаттарын мүнөздөө		классификациялоо		
ОКУТУУНУН КАРАЖАТТАРЫ				
Чыгармадагы эпизоддук каармандар	Методдор интеракти вдүү, салттуу усулдар	Үйрөтүүнүн технологиясы	Үлгү сапаттарынын иштелмелери	Класстан тышкаркы иштер
ЖЫЙЫНТЫКТООЧУ жана БААЛОО БЛОГУ				
критерийлер	Калыптандыруучу баалоо	Суммативдик баалоо	Диагностикалык баалоо	

Изилдөөбүздүн окутуучу этабында Жалал-Абад областынын Сузак районунун Көгарт гимназия мектебинде эксперименталдык багытта төмөнкүдөй ар түрдүү аракеттер жүргүзүлдү, атап айтканда:

-Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы үлгү сапаттарды окутуунун жалпы абалы аныкталды;

-Ч Айтматовдун чыгармалары боюнча адабий-теориялык эмгектер, илимий изилдөөлөр, адабий сын макалалар мугалимдерге жана окуучуларга канчалык деңгээлде жетип жаткандыгы, алардын сабактын эффективдүүлүгүн көтөрүүдөгү мааниси канчалык экендиги үйрөнүлдү;

- райондогу жана областтын башка райондорундагы мугалимдердин сабактарына катышып, алардын жалпы картинасынын мониторинги жүргүзүлдү, натыйжада типтүү кемчилдиктер жана алардан арылуунун болжолдуу гипотезалары иштелип чыкты;

- Ч Айтматовдун чыгармаларындагы үлгү сапаттарды окутуу боюнча мугалимдердин тажрыйбалары жыйынтыкталды, ал мугалимдердин иш аракеттеринин оң-терс жактары илимий иште чагылдырылып берилип турду;

- Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы үлгү сапаттарды окутуу боюнча эксперименталдык багытта конкреттүү тапшырмалар (сабак диспут, тегерек стол, мээ чабуулу, ролдук оюндар сыяктуу интерактивдик сабактар жүргүзүлүп, анкета таратуу, квн, конкурс өткөрүү, тест таратуу жана ага жооп алуу, мугалимдерге бул же тигил сабактын иштелмелерин берүү жана ошол сабактарды жыйынтыктоо ж.б.) берилди жана алар илимий жактан талдоодон өткөрүлдү;

- эксперименталдык класстар менен контролдук класстардын айырмачылыгы аныкталып, алардын жыйынтыктары улам чыгарылып турду;

- эксперименталдык иштердин жыйынтыгы ЖАМУнун кафедрасындагы адистер жана илимий жетекчи менен бирге эксперттерден өткөрүлдү. Аныктоочу эксперименттин максаты – окуучулардын инсандык үлгү сапаттарын жана Ч Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын үлгү сапаттарын окуп үйрөнүүнүн теориялык багытын изилдөө болду

Окутуучу эксперименттин максаты – кыргыз мектептериндеги окулуучу жогорку класстардагы Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын үлгү сапаттары аркылуу инсандык сапаттарга калыптандыруунун методикалык моделин иштеп чыгуу жана аны окутууда колдонуу.

Жогорудагы коюлган максатты ишке ашырууда практика көрсөткөндөй ык – машыгуу, окутуунун ыңгайлуу жолдору, тажрыйбанын баалуулугу ишке ашты.

Изилдөөнүн негизги этабында теориялык ой корутундулардын ырастыгын тастыктоо үчүн алгачкы эксперименттин жыйынтыгын тактоодон өткөрдүк, эксперттердин жана адистердин пикирлерин коштук, эксперименттен өткөргөн мугалимдердин сунуштарын эске алуу менен дагы бир жолу ишти кайра кароонун объектисине алдык. Бул мезгилде илимий ишибизди макалалар түрүндө басма сөзгө жарыялап, жалпы республиканын мектептерине апробациялоого сунуш кылдык. ЖАМУда өзүбүз иштеген кафедрада студенттер менен айрым бөлүмдөрдү практика учурунда да талкуулоодон өткөрдүк, эксперименталдык класстарда теориялык маалыматтарды сыноого салдык, натыйжада биздин ой-корутундулар илимий-методикалык жактан натыйжалуу деп айтууга негиз берди

Издөнүүчү эксперименттин максаты – Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын үлгү сапаттарын окуучулардын өздөштүрүүсүнө багытталган каражаттарды түзүү, методдорду, окутуудагы эффективдүү жолдорду табуу жана практикага киргизүү болду

Изилдөөбүздүн жыйынтыктоочу этабы Жалал-Абад областынын ар түрдүү аймагын камтып, ага жалпысынын 5-11 класстардан 800 дон ашык окуучусу тартылды. Окутуучу эксперименттин максаты- окуучулардын инсандык үлгү сапаттарын калыптандыруу үчүн иштелип чыккан жыйынтыктарды аныктоо, методиканын натыйжалуулугун баалоо.

Сыноо алдында анын материалдары такталып, баалоо жолдору иштелип чыгып, критерийлер аныкталган. Ошол критерийлердин негизинде, окуучулардын билим-билгичтиктеринин натыйжасы бааланды. Эми анын айрым жыйынтыктарын таблица формасында карап көрөлү.

таблица:3.2 Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы үлгү сапаттарды билгин келеби?

Контролдук топ				Эксперименталдык топ			
Жалпы саны	Ооба	Жок	Билбейм	Жалпы саны	Ооба	Жок	Билбейм
<u>310</u>	<u>142</u>	<u>46</u>	<u>40</u>	<u>340</u>	<u>211</u>	<u>47</u>	<u>32</u>

Бул таблицадан көрүнүп тургандай: «Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы үлгү сапаттарды билгин келеби?»-деген суроо берилген. Анын максаты окуучулардын окурмандык кызыкчылыгын аңдап билүү эле. Сурамжылоого катышкандар адабият боюнча биздин мурдагы эксперименттерге тартылып жүргөн окуучулар болчу. Аталган суроого жооп бергендер контролдук топто 310, эксперименталдык топто 340 окуучу болуп, контролдук топто 142, эксперименталдык топто 211 окуучу "ооба" деп жооп берген. "Жок" деп жооп бергендер контролдук топто 46, эксперименталдык топто 17 окуучу болгон да, "билбейм" деп жооп бергендер контролдук топто 20 жана эксперименталдык

топто 32 окуучуну түзгөн. Биз мындай суроону азыркы окуучулар бир убакта "модалуу" болгон теманы, советтик адабиятта эң көп окулган жана иштелген теманы азыр кандайча кабыл алат экен деген кызыкчылыктан улам пайда болду.

Мындан айтар жыйынтык-азыркы окуучулар биринчиден, адамгерчиликти чагылдырган чыгармаларга көбүрөөк кызыгат, экинчиден, алардын кызыгуулары улуттук өзгөчөлүктөрдүн негизинде инсандык сапаттар жазылган чыгармаларга арбыныраак. Ошондуктан адабият программасын түзүүчүлөр, окуу китебин жазгандар, методисттер, мугалимдер чыгармалардагы каармандар аркылуу инсандык сапаттарды окутууга көбүрөөк көңүл бөлүп, каармандын образын, анын ой туйгуларын, көңүл жагдайларын ачып берүүгө өзгөчө басым жасаганы жөндүү деп эсептейбиз.

Таблица 3.3. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын үлгү сапаттарынын идеялык-эстетикалык абалын окуучулардын кабыл алуу деңгээли.

	Өз алдынча анализ берүү деңгээли			
	1- деңгээл	2- деңгээл	3- деңгээл	4 -деңгээл
Топтор				
Эксперименталдык Текшерүүчү	- 28%	26% 54%	28% 16%	46% 2%
Эксперименталдык Текшерүүчү	4% 26%	26% 37%	36% 28%	34% 9%
Эксперименталдык Текшерүүчү	6% 23%	31% 47%	24% 21%	39% 9%
Эксперименталдык Текшерүүчү	8% 25%	33% 46%	38% 25%	21% 4%
Эксперименталдык Текшерүүчү	- 21%	27% 50%	33% 30%	40% 9%

Бул мониторинг боюнча Сузак районунан Көгарт жана Т. Темирбаев атындагы мектептен 240, Алымкулов мектебинен 120 Жалал-Абад шаарынан 250, окуучу менен иш жүргүзүлдү. Мында инсандык үлгү өз алдынча анализ берүү ишмердүүлүгүнө басым жасалып, негизги критерий катары окуучулардын чыгармадагы каармандардын образдарынын сюжетин (романдарда), идеясын, темасын канчалык түшүнгөндүгү, каармандарга талдап бере алышы, каармандардын үлгү сапаттарын өздөштүрө алуусу, жалпы чыгарма боюнча жеке көз карашын билдириши, адабий-теориялык талдоо жүргүзүүсү эске алынды. Бул боюнча окуучулар жалпысынан төрт деңгээлге ажыратылды. Жыйынтыгында Сузак районунда контролдук топтордо I деңгээл боюнча көрсөткүч нөлгө барабар болсо, эксперименталдык топтордо бул көрсөткүч 28%ды түздү, II деңгээл боюнча катыш 26% - 54%, III деңгээл боюнча 28%-16%, IV деңгээлде 57%-72% болуп отурду. Ушуга жакын көрсөткүчтөр башка региондордон да байкалды (таблицаны караңыз).

Жогорудагылардан өзгөчө белгилеп көрсөтө турган нерсе биз сунуш кылган методика менен окутуу сабактын эффективдүүлүгүн орточо 57-75% га жогорулатууга мүмкүнчүлүк ачты. Демек, ыктуу табылган ыкмалар окуучулардын адабий-эстетикалык инсандык адамгерчилик түшүнүгүн жогорулатууда өзгөчө мааниге ээ. Ошол эле кезде чыгармаларды тереңирээк түшүнүү менен мектеп окуучулары андагы тарбиялык таасирди да өзүнө көбүрөөк сиңдирип аларын практиктер да, педагогиканын теориялык аспектилерин изилдөөчүлөр да белгилеп жүрөт. Демек, бул жагынан да өсүп келе жаткан жаш муун чоң утушка эгедер болду деп ойлойбуз.

Эксперименталдык жумуштарды аткаруу учурундагы бир байкалган нерсе: биринчиден, биздин ыкмалар экспериментатор мугалимдер тарабынан бир топ кызыгуу менен кабыл алынды, сабакка даярдык учурунда, сабак процессинде биздин методикалык сунуштарга, окуучулар үчүн даярдалган тапшырмаларга өзгөртүүлөр киргизилди.

Таблица №4: Окуучулардын чыгармалардагы инсандык баалуулуктарды кабыл алуу деңгээли

Топ	Окуучулар-дын саны	«Кыямат»	«Кылым карыггар бир күн»	«Саманчы-нын жолу»	«Гүлсарат»	«Биринчи мугалим»	«Бетме бет»	«Тоолор кулаганда»	«Эрте жазда келген турналар»	«Жамийла»
Б.	210	Тажрый. чейин-26	31	22	25	27	-	16	37	8
		Тажрыйб. кийин-67	74	65	69	74	56	81	92	79
Г.	230	Тажрый. чейин-47	52	61	49	56	24	39	44	41
	116	Тажрый. кийин-164	170	168	174	149	181	180	167	159
		Тажрый. чейин-14	16	12	6	8	2	10	18	19
		Тажрыйб. кийин-48	45	51	39	40	28	41	52	47
	154	Тажрый. чейин-26	31	28	25	18	19	24	22	17
		Тажрый. кийин-111	96	87	88	76	82	87	91	77

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ

Изилдөөнүн жыйынтыгында негизинен, белгиленген максатка жеттик деп эсептейбиз жана алдыга коюлган милдеттер толук аткарылгандыгын белгилейбиз.

- Биринчи милдет боюнча Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы окутуу тарбиялануу маселелериндеги инсан жана аны инсандык сапатка калыптандыруу абалы иликтенди. Анда окумуштуулардын эмгектери кенен анализге алынып, анын натыйжасында төмөндөгүдөй жыйынтык алынды: т.а.,

инсан түшүнүгү, анын түзүмү, мүнөздөмөсү теманын алкагында такталды; индивид, анын мүнөзү, инсандан айырмасы жана инсандын калыптануу факторлору так мүнөздөлдү жана алар теманын негизинде диссертациянын мазмунунан орун алды. Ушул өңүттө жазуучу Ч. Айтматовдун чыгармаларына терең анализ жүргүзүлүп, анын каармандары камтыган инсандык сапаттар талданып, анын маани-маңызы ачылды. Бул багытта окумуштуу-методисттердин, адабият таануучулардын эмгектери окуп үйрөнүлдү жана алардагы тыянактуу ой-пикирлер эске алынды.

- Экинчи милдет боюнча жазуучу Ч. Айтматовдун повесттериндеги жана романдарында каармандардын инсандык сапаттарын окуп-үйрөнүү боюнча мындай иштер аткарылды: тактап айтканда, жазуучунун чыгармаларындагы инсандык сапаттар талдоого алынды, алар мүнөздөлдү, ар бир чыгармадагы каармандар алып жүргөн сапаттар мисалдары менен аныкталды, алар аркылуу окуучуларга адамкерчилик мыкты таалим-тарбия берүү идеялары ырааттуулукка салынды; буларга ылайык, мектептерде окулуп келе жаткан кыргыз адабияты курсундагы Ч. Айтматовдун чыгармаларын окутуу аркылуу жаш муунду тарбиялоо каражаттары менен методдору жогоруда аталган окумуштуулардын идеяларынын негизинде такталды.

- 3-милдетке жараша төмөнкү иштер аткарылды: Окутуунун каражаттары менен принциптерин, методдорун пайдаланып, мектеп окуучуларын Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы инсандык мыкты сапаттарга жараша тарбиялоонун комплекстүү жол-жоболорун, инсандык тарбиялоонун багыттарын, түрлөрүн аныктадык, окутуунун жана тарбиялоонун максат-милдеттерин тактадык, инсандык калыптандыруунун мисалында алардын мазмунун ырааттуулукка салдык, тарбиялоонун каражаттары менен принциптерин, методдорун ар бир чыгарманын каармандарынан издеп таптык, аларды сабактарда, семинарларда, диспут, конкурстарда, класстан тышкары иштерде мугалимдер жана окуучулар менен бирге иштеп чыктык. Мына ушулардын жыйынтыктарында Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде мектеп балдарына инсандык тарбия берүүнүн моделин түздүк, аны педагогикалык экспериментте сынап, жыйынтыктарды алдык.

-4-милдет боюнча жогоруда аталган багыттарда эксперименттик тажрыйбалык иштерибизди уюштурдук, Анда Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын негизинде инсандык сапатты калыптандырууну мындан ары өркүндөтүү багыттары, эксперименттик материал катары сунушталып, аны окутуунун технологияларын жаңылоо багыттары белгиленди. Учурдун талаптарына жараша сабактын активдүү формаларын сунуштоо, салттуу жана интерактивдүү сабактардын мазмунун менен формаларын өркүндөтүүчү сабактардын үлгүлөрү иштелип чыкты жана мектеп мугалимдерине сунушталды.

Жогорудагы айтылгандардан улам, төмөнкүдөй илимий-методикалык сунуштар даярдалды.

- Мектептерде кыргыз адабияты курсунун программасын өркүндөтүп түзүүдө Ч. Айтматовдун чыгармаларынын каармандарын мүнөздөөнү алар алып жүргөн инсандык баалуу сапаттарга жараша толуктоолорду киргизүү;
- Адабият боюнча кошумча окуу, өз алдынча окуу программасын өркүндөтүп кайра түзүү, алар боюнча класстан тышкаркы уюштуруу-методикалык иштерди жүргүзүү;
- Кыргыз адабиятына бөлүнгөн сааттардын көлөмүн көбөйтүү, аны окутуунун мазмуну менен формаларын өнүктүрүү, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча окумуштуу-методисттердин эмгектерин мектеп мугалимдери үчүн жеткиликтүү санда чыгарып жеткирүү;
- Ч. Айтматовдун чыгармаларын мазмундук-сюжеттик негизде гана үйрөнбөй, инсандык тарбия берүүнүн негизинде адамгерчилик, идеялык нравалык, моралдык негизде да окуп үйрөнүү технологиялары боюнча мугалимдерге методикалык-практикалык жардамдарды күчөтүү;
- Инсандык тарбия берүү боюнча мектепте, класста класстык-тарбиялык сабактарды көбүрөөк өткөрүү, ал багытта жаңыча ыкмаларды сунуш кылган методикалык эмгектерди чыгаруу жана мектеп мугалимдерин илимий-методикалык жактан билимин ырааттуу көтөрүп туруу, мугалимдин өз билимин өзү өркүндөтүү пландарын түзүүнү жайылтуу.

Изилдөөнүн негизги мазмуну төмөндөгү эмгектерде чагылдырылды:

1. **Тажиева Ж. К.** Мектеп жашындагы балдардын инсандык психологиялык өнүгүүсүндөгү жөндөмдүүлүктүн тийгизген таасири жана окутуудагы орду. [Текст] /Тажиева Ж.К. // ЖАМУнун жарчысы. -2002, -66-70- бб.
2. **Тажиева Ж. К.** Манас эпосундагы инсан тарбиясы. [Текст] /Тажиева Ж.К. // ЖАМУнун жарчысы. -2002,- 123-126- бб.
3. **Тажиева Ж. К.** Инсандын коомдогу орду. [Текст] /Тажиева Ж.К. // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. -2013,- 223-227- бб.
4. **Тажиева Ж. К.** Психологические особенности воспитания личности. [Текст] /Тажиева Ж.К. // Интернаука. -2016,- №2. С. 146-151
5. **Тажиева Ж. К.** Психологические аспекты, образы героев и их человеческое качество в произведениях Ч. Айтматова. [Текст] /Тажиева Ж.К. // Интернаука. -2016, -№2. С. 137
6. **Тажиева Ж. К.** Курманбек эпосундагы элдик тарбия. [Текст] /Тажиева Ж.К. // ЖАМУнун жарчысы.-2004,-№1.-146-151- бб.

7. **Тажibaева Ж. К.** Инсандын коомдук турмуштагы орду жана тарбиялоодогу мааниси. [Текст] /Тажibaева Ж.К. // ЖАМУнун жарчысы. 2014,-№1-164-168-бб.
8. **Тажibaева Ж. К. Ч.** Айтматовдун чыгармаларындагы инсан катары, калыптануудагы, өнүктүрүүдөгү адам жана аалам проблемасынын каралышы. [Текст] /Тажibaева Ж.К. // ЖАМУнун жарчысы.- 2014-№1.-167-170 -бб.
9. **Тажibaева Ж. К. Ч.** Айтматовдун чыгармаларындагы инсан маселесинин берилиши. [Текст] /Тажibaева Ж.К. // ЖАМУнун жарчысы.-2014,-№1.-160-164- бб.
10. **Тажibaева Ж. К. Ч.** Айтматовдун чыгармаларындагы жаш муундарга адамгерчиликти калыптандыруу проблемалар. [Текст] /Тажibaева Ж.К. // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. -2015,-№1-.70-74-бб.
11. **Тажibaева Ж.К. Ч.** Айтматовдун чыгармаларындагы инсандык алыптандыруучу идеялардын чагылдырылышы. [Текст] /Тажibaева Ж.К. // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. -2015,-78-82- бб.
12. **Тажibaева Ж. К.** Мектеп жашындагы балдарга жөндөмдүүлүктүн тийгизген таасири. [Текст] /Тажibaева Ж.К. // ЖАМУнун жарчысы. -2006. №2. 46-52-бб.
13. **Тажibaева Ж. К.** Инсанды калыптандыруудагы карым катнаштын ролу. [Текст] /Тажibaева Ж.К. // Вестник ЖАГУ. – 2004, №1. С. 77-81.
14. **Тажibaева Ж. К. Ч** Айтматовдун чыгармаларындагы инсанды өнүктүрүү идеялары. [Текст] /Тажibaева Ж.К. // Известия ВУЗов Кыргызстана. -2016. №4 С. 173-176.
15. **Тажibaева Ж. К. Ч** Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын инсанды калыптандыруучу каражаттары. [Текст] /Тажibaева Ж.К. // Известия ВУЗов Кыргызстана. -2016,-№4.-164-168- бб.
16. **Тажibaева Ж. К. Ч.** Айтматовдун чыгармаларындагы инсандык сапаттардын усулдар аркылуу чагылдырылышы. [Текст] /Тажibaева Ж.К. // Наука, технологии и инновации Кыргызстана. - 2016, №4. -207-210-бб.
17. **Тажibaева Ж. К. Ч** Айтматовдун чыгармаларындагы инсандык сапаттар: тажрыйбалар, табылгалар (“Бетме-бет”, “Биринчи мугалим” повесттеринин мисалында. [Текст] /Тажibaева Ж.К. // И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. - 2017,-159-163 бб.
18. **Тажibaева Ж. К. Ч** Айтматовдун чыгармаларындагы инсандык мыкты сапаттар: тажрыйбалар, табылгалар (“Кылым карытар бир күн” романынын мисалында). [Текст] /Тажibaева Ж.К. // И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. - 2017,-164-169- бб.
19. **Тажibaева Ж. К.** Проблема формирования личности в произведениях Ч. Айтматова. [Текст] /Тажibaева Ж.К. // Преподавание языка и литературы. - Ташкент, 2016,-№5.С.62-65

Тажибаева Жаркын Кадыркуловнанын “Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы инсанды калыптандыруу идеялары жана аларды окутуп үйрөтүүнүн илимий-методикалык негиздери” аттуу темадагы 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз адабияты) адистиги боюнча педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: Окуудагы инсанды калыптандыруу методдору, индивид, индивидуалдуулук, адам, инсан түшүнүктөрү, технологиялык негиздер, дидактикалык мүмкүнчүлүктөр, маданият, система, модель, интеграциялык негиздер, идея жана ошол түшүнүктөрдү колдонуп окуу тапшырмалар системасын түзүүнүн методикалык шарттары.

Изилдөөнүн объектиси: Республиканын мектептеринде Ч. Айтматовдун чыгармалары инсанды калыптандыруу идеялары жана аларды адабият сабагында окуп-үйрөнүүнүн илимий-методикалык негиздери аркылуу окутуу-тарбиялоо процесси.

Изилдөөнүн максаты: Кыргыз адабияты сабагында окуучуларды инсандык нравалык сапатка калыптандырууда Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын инсандык үлгү сапаттары аркылуу окутуунун теориялык-методикалык системасын иштеп чыгуу жана окуу процессинде колдонуунун шарттарын иштеп чыгуу, аларды практикада колдонуунун жолдорун аныктоо, аны тажрыйбада сунуштоо.

Илимий жаңылыгы жана теориялык маанилүүлүгү:

- Инсандык тарбия берүүдөгү көйгөйлөргө жараша Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын үлгү адамгерчилик сапаттарынын иргелип алынышы, проблеманын окутулуш абалынын талданышы жана анын өркүндөтүшүнүн жолдорунун сунушталышы.

- Мектеп программасынын негизинде инсандык атуулдук таалим-тарбия берүү идеяларынын системага салынышы.

-Мектептерде, же билим берүү системасында мугалимдердин окуучуларга атуулдук тарбия берүү боюнча окутуунун методдорунун жана анын моделинин окутуу процессинде иштелип чыгып, тажрыйбада текшерилип, окутуу процессине сунушталышы.

РЕЗЮМЕ

диссертации Тажибаевой Жаркын Кадыркуловны на тему: “Научно-методические основы формирования личности учащихся на уроках кыргызской литературы на примере героев произведений Ч. Айтматова” на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (кыргызская литература)

Ключевые слова: Методы формирования личности, понятие личности, основы технологии, основы модельной интеграции, идеи и методические условия построения системы заданий при использовании этих понятий.

Объект исследования: Формирование личности в произведениях Ч. Айтматова и изучение их на уроках литературы методом научной основы в процессе использования этих понятий.

Цель исследования: Всестороннее воспитание учеников и методические формирование к гуманности через примерное качество персонажей в произведениях Ч. Айтматова и разработать методическую и теоретическую систему, пути исследование способов и методов их применение на практике и определять методы, проверить их на практике.

Научная новизна и практическая значимость:

В произведениях Ч. Айтматова воспитание личности в образе персонажей, отбор человеческих качеств и ценностей.

На основе школьной программы систематизирование воспитательно-правовых идей.

В общеобразовательной системе или в школе в процессе воспитания применение новых методов обучения и разработка моделирования использования на практике и её распространения

Tazhibaeva Zharkyn Kadyrkulovny on the theme: "The works of Chingiz Aitmatov idea of identity formation and study of scientific and methodological foundations in literature classes.

Summary

Keywords: Methods of formation of the person in training, human, concepts, person, technology basics, basics of model integration, ideas and teaching conditions in the construction of the system tasks by using these concepts.

Object of research: Formation of the idea of personality in the works of Chingiz Aitmatov and to study their lessons on literature by scientific foundation in the use of these concepts.

Objective: A comprehensive education of students and methodical formation to humanity through the rough quality of the characters in the works of Chingiz Aitmatov and to develop a methodological and theoretical system, the way research methods and methods of their application in practice and to determine methods to test them in practice.

The scientific novelty and practical importance:

In the works of Chingiz Aitmatov education of the person in the image of the characters, the selection of human qualities and values.

On the basis of the curriculum of educational and systematization of legal ideas. In the secondary school system or in the process of education of the use of new teaching methods and the development of modeling use in practice and its dissemination.

Көлөмү 1,5 учеттук басма табак.
Офсет кагазы. Кагаздын форматы 60x84¹/₁₆.
Нускасы 100 даана.

“Абыкеев А.Э.” жеке менчик басмасы.
Бишкек шаары, Абдумомунов көч., 193